

TEKEOĞULLARI

talya'yı ele geçirmek amacıyla kuvvet topladığını öğrendi. Ancak Osman Çelebi tek başına şehri ele geçiremeyeceğini anlayınca Karamanoğlu Mehmed Bey ile birlikte hareket etmek istedi ve hastalandığı için İstanos' da onu bekledi. Bunu öğrenen Hamza Bey Osman Çelebi üzerine bir gece baskını düzenledi. Osman Çelebi toparlanmaya bile fırsat bulamadan hasta yatdığı çadırında öldürüldü ve etrafında toplanan Türkmen kuvvetleri dağıtıldı. Osman Çelebi'nin ölüm haberini alan Karamanoğlu Mehmed Bey 26.000 kişilik bir ordu ile Antalya'ya ulaşarak şehri kuşattı. Bazı kaynaklarda kuşatmanın üç ay veya altı ay kadar sürdüğü belirtilir. II. Murad'ın ordusu ile Anadolu'ya geçtiğini öğrenen Karamanoğlu Mehmed Bey muhasarayı daha da şiddetlendirdi; ancak kaleden atılan bir topun güllésinin isabetiyle hayatını kaybedince Karaman kuvvetleri dağıldı ve Hamza Bey Teke-ili sancak beyliğine getirildi. Aynı zamanda Osman Çelebi'nin kız kardeşiyle evlendirildi. Ocak 1423'te Antalya'nın muhasarası ile başlayan ve Osman Çelebi'nin öldürülmesiyle sona eren bu olayların neticesinde Hamidoğulları Beyliği'nin bütün arazileri Osmanlılar'ın eline geçti. Diğer taraftan Barbara Flemming ve Şehabeddin Tekindağ, L. Macheras'ın verdiği bilgilere dayanarak Memlük Sultanı Barsbay tarafından Kıbrıs'a gönderilen kuvvetler arasında bir Tekeoğlu'nun bulunduğunu ve savaş esnasında 7 Temmuz 1426'da kendisini Memlûklü zanneden Kıbrıslı bir savaşçı tarafından öldürüldüğünü belirtmiş, bu kişinin büyük ihtimalle Osman Çelebi'nin oğlu Mustafa Bey olduğunu kaydetmiştir.

Tekeoğulları Beyliği'nin ortadan kalkmasıyla birlikte Tekeoğulları hânedanına mensup şahıslar daha sonra Osmanlı hizmetinde idareci olarak görev yaptılar. Tekeoğulları beylerinden Yünusoğlu Hızır Bey, Memlûkler tarafından "el-meclisü's-sâmî" unvanıyla anılmış, en meşhur beyleri Mehmed Bey ise "el-emîrül-kebîr, sultânü's-sevâhil" gibi unvanlar kullanmıştır. Beyliğin denizciliğe önem verdiği ve bir donanmasının bulunduğu bilinmektedir. Bayrakları beyaz zemin üzerinde kırmızı mühr-i Süleyman (altı köşeli yıldız) ve ucunda iki adet zikzaklı yeşil çizgi yer alan bir sancaktır. Bir Fransisken keşişi tarafından 1345-1350 yılları arasında kaleme alınan tasvirle yine bir İspanyol rahibi olan Johas de Villadestes'in 1428'de tasvir ettiği deniz haritasındaki renkli resimlerde bayrakta altı uçlu yıldız ve beyaz zemin üzerinde zikzaklı koyuca çizgiler görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, s. 311; Ebül-Fidâ, *Takvîmü'l-büldân* (nşr. J. T. Reinaud – M. G. de Slane), Paris 1840, s. 378, 381; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik* (Taeschner), s. 39, 51; a.m.f., *et-Ta'rif bi'l-muştalahi's-şerif*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3160, vr. 27^b; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 315; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, V, 341, 345-346; VIII, 12, 17, 18, 19; Makrîzî, *es-Sülûk*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3370, II, vr. 47^a; *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler* (nşr. Osman Turan), Ankara 1954, s. 71; *Düvel-i İslâmiyye*, s. 289; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, İstanbul 1347/1929, II, 172-175, 241, 243, 249; a.m.f., *Anadolu Beylikleri*, Ankara 1937, s. 62, 64, 67; a.m.f., "Teke Oğulları", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnogrfya Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1933, s. 96; Fevzi Kurtoglu, *Türk Bayrağı ve Ayyıldız*, Ankara 1938, s. 58-59; Süleyman Fikri Erten, *Antalya Vilayeti Tarihi*, İstanbul 1940, s. 82; P. Wittek, *Menteşe Beyliği* (trc. Orhan Şaik Gökyay), Ankara 1944, s. 68, 71-73; G. Hill, *A History of Cyprus*, Cambridge 1948, II, 321, 376-377, 380-383, 388-389; B. Flemming, *Landschaftsgeschichte von Pamphylien, Pisidien und Lykien im Spätmittelalter*, Wiesbaden 1964, s. 69, 73, 75-76, 81-82, 84, 87; Cl. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1984, s. 295; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 646-650; Ali, "Teke Emareti", *TTEM*, XIV/2 (79) (1340), s. 79; Ahmed Tevhid, "Antalya Kitabelerine Dâir", a.e., XIV/6 (83) (1340), s. 336-337; Tahir Erdem, "Hamid Oğulları, Feleküddin Dündar'ın Halefleri", *Ün*, V/49, Isparta 1938, s. 702; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, Ankara 1969, s. 81, 88; M. C. Şehabeddin Tekindağ, "Teke-Eli ve Teke-Oğulları", *TED*, sy. 7-8 (1977), s. 63 vd.; a.m.f., "Teke-oğulları", *İA*, XII/1, s. 128-132; M. Esad Coşan, "XV. Asır Türk Yazarlarından Muslihu'd-dîn, Hamid-Oğulları ve Hızır Bey", *VD*, XIII (1981), s. 101-110.

SAİT KOFOĞLU

TEKFİN

(التکفين)

Ölünün yıkandıktan sonra dinî usullere uygun olarak kefenlenmesini ifade eden fıkıh terimi

(bk. CENAZE; KEFEN).

TEKFİR

(التکفير)

Hz. Muhammed'in vahiy yoluyla alıp insanlara tebliğ ettiği kesin delille sabit olan dinî bir esasın doğruluğunu inkâr edenin kâfirliğine hükmetme anlamında kelâm terimi.

Sözlükte "örtmek, gizlemek; nankörlük etmek" anlamındaki küfr (küfrân) kökünden türeyen **tekfir** "küfre nisbet etmek, mümin diye bilinen bir kişi hakkında kâfir

hükmü vermek" demektir. Aynı kökten gelen **ikfâr** da bu mânada kullanılır. Tekfir kelimesi, kök mânası çerçevesinde Kur'an'da ve hadislerde "günahları örtmek, bağışlamak" anlamında geçer (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kfr" md.; *Lisânü'l-ʿArab*, "kfr" md.). Terim olarak Allah'tan vahiy yoluyla gelip Peygamber'in tebliğ ettiği kesinlikle bilinen dinî bir esasın inkâr eden kimsenin kâfirliğine hükmetmeyi ifade eder (Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kurʿân*, IX, 383-384; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar*, I, 223). İslâm âlimleri yapılan davetin ardından İslâm'ın hak din olduğuna inanmayan dehrî (ateist), müşrik, yahudi, hıristiyan, mürted, münafık gibi değişik inanç ve telakkileri benimseyen bütün grupların kâfir sayıldığını söyler. Bu genel anlamının yanı sıra Mu'tezile âlimleri tekfir kavramına "ihbât" mânası yükleyip terimi, itaat ve isyan türünden amellerden çok olanın az olanı geçersiz kıldığını belirten bir kavram şeklinde de kullanmıştır (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, s. 624-625).

Kur'an-ı Kerim'de tekfir kelimesi geçmemekle birlikte aynı kalıptan daha çok fiil şeklinde kelimeler "günahları örtüp bağışlamak" anlamında yer almıştır (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "kfr" md.). Kur'an'da Müslümanlığı kabul ettikten sonra küfür kelimesini söyleyenlerin kâfir olduğu bildirilmiş (et-Tevbe 9/74), müslüman iken dininden dönen kişinin küfre girdiği belirtilmiş (el-Bakara 2/217; Âl-i İmrân 3/106; et-Tevbe 9/66), iman ettikten sonra kâfir olup inkârda ısrar edenlerin imana döneceklerinin umulmadığı haber verilmiş (Âl-i İmrân 3/90), dolayısıyla bunların tekfir edilmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Allah'ın varlığını ve birliğini, peygamberlerden herhangi birini, ilâhî kitapları veya Kur'an'ın bazı hükümlerini, ölümden sonra dirilmeyi ve âhiret âlemini inkâr edenler; Allah'a ortak koşanlar, O'nun "üçün üçüncüsü" olduğunu söyleyenler; âyetlerine karşı mücadele başlatıp Kur'an'ın Allah'tan geldiğine inanmayanlar, Allah'a ve Hz. Muhammed'e karşı muhalefette bulunanlar; Allah'ın haram kıldığını haram saymayanlar; Allah ile, peygamberleriyle, âyetleri ve emirleriyle alay edenler, dilleriyle inandıklarını söyledikleri halde kalpleriyle inkâr edenler (münafıklar) hakkında Kur'an'da kâfir hükmü verilmiştir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "kfr", "cdl", "hz'e", "hvd", "hrm" md.-leri). Diğer taraftan bazı âyetlerde müslüman olduğunun bir işareti olarak selâm veren birine, "Sen mümin değilsin" şeklin-

de karşılık verilmemesi emredilmiş (en-Nisâ 4/94), savaşa gitmekten korkan mü-nafıklar hakkında “küfre daha yakın” ifadesi kullanılmak suretiyle “müslümanım” diyen kimseleri bazı karânelere dayanıp tekfir etmenin yanlışlığına dikkat çekilmiştir (Âl-i İmrân 3/167).

Hadislerde de tekfir kelimesi yer almakta, aynı kökten türeyen fiilin geçtiği rivayetlerde bir müslümanı küfre nisbet etmenin ağır sorumluluğuna vurgu yapılmaktadır (Wensinck, *el-Mu'cem*, “kfr” md.). Hadislerde nakledildiğine göre Hz. Peygamber, Allah'tan başka ilâh bulunmadığına ve kendisinin nübüvvetine inanmaya kadar insanlara karşı mücadele etmekle emrolunduğunu, kelime-i tevhidi söyleyenlerin kanlarının ve mallarının koruma altına alındığını, kibleye yönelip namaz kılanların ve müslümanların kestiği hayvanın etini yiyenlerin Allah'ın ve resulünün güvencesini kazandığını, dolayısıyla tekfir edilemeyeceğini belirtmiş (Buhârî, “İmân”, 17, “Şalât”, 28; Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 95), müslümana kâfir diye hitap eden kimsenin kendisinin küfre gireceğini haber vermiştir (*Müsned*, II, 18; Buhârî, “Eymân”, 7, “Edeb”, 73). Hadislerde ayrıca Allah'ı ve son peygamberin getirdiği vahyi inkâr edenler, imanlarında şüphe içinde kalanlar, tabiat olaylarının Allah'ın tasarrufunda bulunmadığını söyleyenler, Allah'tan başkasının adına yemin edenler, müslüman olduktan sonra dininden dönenler ve namazı terkedendenler kâfir diye nitelendirilmiştir (*Müsned*, I, 61-62, 300; II, 125; III, 107; Müslim, “İmân”, 34, 37, 44, 125). Bazı hadislerde namazı terketmek ve babasından başka birinin çocuğu olduğunu iddia etmek gibi davranışlar için kullanılan küfür kavramının “nankörlük etmek” veya “günah işlemek” mânasına geldiği kabul edilmiştir (İbnü'l-Esîr, II, 121; IV, 185-188). Meşrû devlet başkanına biat etmeden ölen müslümanın Câhiliye ölümüyle dünyadan ayrıldığını, cehenneme girenlerin çoğunu nankörlük eden kadınların teşkil ettiğini ve yalan söylemenin nifaktan sayıldığını belirten hadislerde de (*Müsned*, I, 298; Buhârî, “İmân”, 21-22; Müslim, “İmân”, 108-110) küfür, câhiliyet ve nifak kelimeleri “günah işlemek” anlamında kullanılmıştır. Bu bağlamda âlimler küfür kelimesinin dinden çıkmayı (küfr-i ekber), ayrıca günah işlemeyi ve nankörlüğü de (küfr-i asgar) ifade ettiğini söylemiştir (Behnesâvî, s. 66-70, 86-88; Sâmerî, s. 183). Havâric, Şîa, Mürjîe, Kaderiyye gibi mez-

hep mensuplarının kâfir olduğuna dair rivayetler güvenilir kabul edilmemiştir (İbnü'l-Vezîr, s. 381-382).

Kaynaklarda Hz. Peygamber'in tekfir konusundaki tutumunu ortaya koyan çeşitli hadiseler yer verilmiştir. Bunlardan biri, Resûlullah'ın Mekke'nin fethi için yaptığı hazırlıkları öğrenip bir mektupla aynı yerdeki yakınlarına gizlice haber vermeye kalkışan, ancak bu girişimi hemen öğrenilen Hâtîb b. Ebû Beltea hakkındaki uygulamasıdır. Hz. Ömer onun münafıklığına hükmederek boynunu vurmak için izin talep edince Resûl-i Ekrem Hâtîb'dan açıklama istemiş, o da bu işi Mekke'de bulunan akrabalarını korumak amacıyla yaptığını belirtmiş, Hz. Peygamber, Bedir Savaşı'na katılan Hâtîb'in bu davranışını hata diye nitelendirip onu affetmiştir (Ebû Dâvûd, “Cihâd”, 98). Bir diğer olay, Kur'an'da münafıklar hakkında kullanılan üslûba göre Resûl-i Ekrem'in onlara müslüman muamelesi yapması ve münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl'ün cenaze namazını kıldırmasıdır (krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, X, 260-261). Resûlullah'ın bu hareketi kâfirliğini ilân etmeyenleri İslâmlaş-tırma siyasetinin bir sonucudur (Reşîd Rîzâ, IV, 228-229). Hz. Peygamber'in tutumu ashaba örnek teşkil etmiş ve zaman zaman vuku bulan nifak hareketleri günah şeklinde değerlendirilmiştir (*Müsned*, I, 61-62; Buhârî, “Fiten”, 2; İbn Asâkir, s. 405). Hz. Ebû Bekir'in zekât vermek istemeyenlere karşı savaş açmasının sebebi, İslâm'ın şartlarından olan bir esasın iptal edilmek istenmesi ve bunun devlete karşı bir ayaklanma niteliği taşımasıydı. Hz. Ali'nin, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan muhaliflerine kâfir diyen taraftarlarına onların kâfir değil isyan eden kardeşleri olduğunu söylemesi de bu konuda bir kanıt teşkil etmektedir (Ebû Hanîfe, *er-Risâle*, s. 69; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlû'l-İtizâl*, s. 160).

Tekfir meselesinin ashap devrinin sonlarına doğru ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu problem, Hz. Ali ile Muâviye b. Ebû Süfyân arasında vuku bulan Sıffin Savaşı'nda halifenin ordusunda bulunan ve daha sonra Hâricîler diye anılan bir grubun, isyancılarla savaşılmasını emreden ilâhî hükmü terkedip ihtilâfî çözmek için hakeme başvurulmasına rıza gösteren Hz. Ali ile Muâviye'yi ve bunu onaylayan ashapı tekfir etmesiyle başlamıştır (Hayyât, s. 102; Eş'arî, I, 4-5; II, 452). Bunlara göre Allah'ın indirdiği âyetlerle hükmetmeyenlerin kâfir sayıldığı âyetle sabittir (el-Mâide 5/44). Bunun yanında, Hz. Peygam-

ber'in vefatından sonra Ali b. Ebû Tâlib'in onun vasiyeti gereği hilâfete gelmesini savunan ve Şîa diye anılan grup içindeki aşırı zümreler de ashabin çoğunu tekfir etmiştir (Hayyât, s. 104; Sâmerî, s. 26). Bu iki zümrenin karşısında Ehl-i sünnet'i teşkil edecek olan müslüman çoğunluğu, siyasi ihtilâflara karışanların veya başka türden günah işleyenlerin tekfir edilemeyeceğine hükmetmiş, meşrû halifeye baş kaldıranlar günahkâr sayılmakla birlikte bu konudaki kesin hükmün Allah'a havale edilmesi gerektiğini söylemiştir (Nevbahtî, s. 13-17; Hüseyin Atvân, sy. 28-29 [1985], s. 55-66). Ebû Hanîfe ile Şâfiî'nin belirttiğine göre ortaya çıkmaya başlayan ilk itikadî mezheplerin mensupları başta ashap olmak üzere muhaliflerini tekfir etmeyi sürdürmüş ve bu durum umumi bir iptilâ halini almıştır (Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 11; İbn Asâkir, s. 338). Siyasi ihtilâflardan kaynaklanıp beslenen tekfir hareketinin öncülere olan Hâricîler'i takip eden bazı bid'at ehli kelâmcılarının yeterli bilgiye sahip bulunmadıkları, özellikle Resûl-i Ekrem'in uygulamalarını iyi bilmedikleri belirtilmektedir (İbn Hazm, IV, 237; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrikâ*, s. 95-97). Bu da tekfirin ortaya çıkmasındaki temel sebebin cahillik olduğunu kanıtlamaktadır. Buna siyasi hırs ve menfaat, mezhep taassubu, nefsanî arzulara uyma, dinde aşırılığa kaçma ve katı davranma, mezheplerin yerilmesi veya övülmesine ilişkin uydurma rivayetlere inanma gibi etkenleri de eklemek gerekir. Bilhassa uydurma sayılan fırka rivayetleri (İbn Hazm, III, 292) tekfir meselesini beslemiştir (Gazzâlî, *el-İkhtisâd*, s. 251; İmam Abdullah, s. 11-17).

Başlangıçta büyük günah işleyen müminin dinden çıkıp çıkmadığı konusuyla sınırlı kalan tekfir mezheplerin teşekkülünden sonra farklı bir boyut kazanmış ve mezhep mensupları hemen her meselede muhaliflerini tekfir etmeye yönelmiştir. Bu arada gayri müslimlerin tekfir edilmesi konusuna da temas edilmiştir. İslâm âlimleri, başta hristiyanlar ve yahudiler olmak üzere Hz. Muhammed'in peygamberliğini inkâr eden bütün din mensuplarının kâfir sayıldığı ve bunları tekfir etmeyenin tekfir edilmesi gerektiği noktasında birleşmiştir (İbn Hazm, IV, 77; Kâdî İyâz, II, 1065). İslâm'ın ana ilkelerine aykırı inançları benimseyen ve Gâliyye içinde zikredilen Bâbekiyye, Bâtıniyye, Beyâniyye, Hâbiyye, Hulûliyye, İbâhiyye, Karmatîler, Meymûniyye, Mukannaiyye, Sebeiyye, Seb'iyye, Tenâsühiyye, Yezîdîler gibi aşırı fırkaların tekfir edilmesi hususunda da âlimler

TEKFİR

ittifak etmiştir (Ebü'l-Kâsım el-Büstî, s. 163-165; Bağdâdî, s. 222-223, 253-281). Sünnîler'e göre mezhepler arasında tekfire en çok başvuranlar Hâricîler, Mu'tezile, İmâmîyye ve Zeydiyye mensuplarıdır (*Şerhu'l-'Akideti't-Taḥâviyye*, s. 299). Bunlar hem kendi mezheplerine bağlı bazı grupları hem bütün muhalif mezhep mensuplarını tekfir etmiş, bu konuda müstakil kitaplar yazmıştır. Ayrıca Mu'tezile'den Ebû Mûsâ el-Murdâr, Ebû Ali el-Cübâbâi ve Ca'fer b. Harb Ebü'l-Hüzeyl el-Al-lâf'ı tekfir amacıyla eserler kaleme almıştır (Ressî, I, 102-105; Hayyât, s. 54-55, 114-115; Eş'arî, I, 17, 67, 86).

Ehl-i kibleyi tekfir etmemeyi bir ilke olarak benimseyen Ehl-i sünnet âlimleri muhaliflerini sadece hataya nisbet edip tekfirden uzak durduklarını ileri sürmüştür (*Şerhu'l-'Akideti't-Taḥâviyye*, s. 299). Ancak Sünnî âlimlerinin kabulleriyle uygulamanın örtüştüğünü söylemek oldukça güçtür. Nitekim Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ile Bâkılânî, Nazzâm'ı tekfir için kitaplar yazmıştır (Bağdâdî, s. 115). Sünnî âlimleri muhaliflerinin görüşlerini eleştirirken bazan onları tekfir etmiş, bazan da birbirlerini küfre nisbet etmiştir. Selefiyye'nin Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye'ye bağlı kelâmcıların yanı sıra Sûfiyye gruplarını, Sünnî kelâmcıların da Selefiyye mensuplarını bazı noktalarda tekfir ettiği bilinmektedir (Dârimî, s. 361; İbn Hazm, V, 68-69; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefriḳa*, s. 49). Öte yandan Ebû Hanîfe'nin ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceği hususunda ortaya koyduğu esas hemen bütün Sünnî âlimleri tarafından benimsenmiştir. İmanın tarifi, imanı teşkil eden unsurlar, iman-amel münasebeti ve tekfir gibi konuların işlenmesi sırasında söz konusu âlimlerin tutumu bunu ispat etmektedir. Ancak ehl-i bid'at mensuplarının Sünnîler'e yönelik aşırı tekfir faaliyetleri ve fırkalar arası cedel ağırlıklı tartışmalar sırasında Ehl-i sünnet mensuplarıncun bunlara karşılık verme bağlamında Ebû Hanîfe'nin koyduğu kuralla uyulmadığı görülmektedir. Sünnî âlimleri içinde tekfire en çok başvuran grup muhafazakâr Selefiyye'dir. Sünnîler'in müslümanların büyük çoğunluğunu teşkil etmesi, diğer mezheplerin zayıflaması veya ortadan kalkması sebebiyle eski devirlerde tekfir meselesi gündemde fazla kalmamıştır. Son dönemlerde Osmanlı Devleti'nin yıkılması ve müslümanların Batı medeniyetinin etkisi altına girmesiyle birlikte tekfir problemi yeniden baş göstermiştir. 1928'de Mısır'da Hasan el-Bennâ tarafından kurulan ve İslâm'ın siyasî bir devlet

düzeni olduğu görüşünü benimseyen İhvân-ı Müslimîn mensuplarının 1936 yılından itibaren hapse atılarak işkenceye mâruz kalması, Hasan el-Bennâ ve Seyyid Kutub gibi liderlerinin öldürülmesi üniversiteli gençleri tekfir hareketine sevk etmiştir. Cemâatü'l-müslimîn (Cemâatü't-tekfîr ve'l-hicre) adıyla bilinen bu hareket, âdil-İslâmî hükümlere göre davranmayan yöneticilerle onları destekleyen kişileri tekfir etmenin dinî bir görev olduğunu savunup bu fikri yaymaya çalışmıştır. Dinî görevlerini öğrenerek yerine getirmek isteyen kitlelerin ve özellikle gençlerin bu haklarından mahrum bırakılması, ayrıca siyasî baskı ve işkencelerin yanı sıra dinî bilgi eksikliği de bu hareketin ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Sâmerrâî, s. 39-48, 108-109, 137, 177-178; Behnesâvî, s. 9-41, 77-81, 247-274).

Tekfir Şartları. Tekfir genelde kelâm ilminin konuları arasında yer alır. Gazzâlî'nin bu hususu fikhî bir mesele olarak kabul etmesi (*el-İktisâd*, s. 246-248) tekfirin doğurduğu sonuçlar bakımından olmalıdır. Nitekim fıkıh kitaplarında yer alan "ridde" bölümünde de konu aynı mahiyette işlenmektedir. Tekfir hususunda farklı mezheplere mensup âlimlerin belirlediği temel şartlar şöylece özetlenebilir: **1.** Allah'tan başka bir ilâh bulunmadığına, Hz. Muhammed'in O'nun elçisi olduğuna ve O'ndan vahiy getirdiğine kesinlik derecesinde inanan bir kimsenin küfre nisbet edilebilmesi için onun bu inancını terketmesi veya ona aykırı inançları benimsemesi gerekir. İster inanca ister davranışa ilişkin olsun zarûrât-ı dîniyye içinde yer alan bir esasî inkâr eden kişi dinden çıkar ve kâfir muamelesi görür; bütün İslâm âlimleri bu hususta ittifak etmiştir (Bağdâdî, s. 9; İbn Hazm, III, 246, 266-267; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefriḳa*, s. 63, 86-87; İbnü'l-Vezîr, s. 375-377). Mürcie'ye bağlı bazı kimselerin Allah'a inanan bir kimsenin tekfir edilemeyeceği yolundaki görüşü ilmî dayanaktan yoksun bulunmuştur (İbn Asâkir, s. 151). **2.** Ehl-i kible tekfir edilemez. Zira ehl-i kiblenin dinden sayıldığı kesinlikle bilinen bütün ilkelere inandığı kabul edilir (İbn Asâkir, s. 408-409; Ali el-Kârî, s. 162; Keşmîrî, s. 16-17). **3.** Âlimler arasındaki ihtilâflî meseleler tekfire konu teşkil etmez. Çünkü âlimlerin bir meselede farklı görüşler ortaya koyması onun İslâm dinine ait kesin bir ilke durumunda bulunmadığı anlamına gelir. **4.** İlzâmî (dolaylı) yöntemle insanlar tekfir edilemez. Zira kişinin, benimsediğini açıkça belirtmediği halde bazı münasebetlerle beyan ettiği

görüşlerinden hareketle üretilen düşünceler o kişiye değil onları üretene aittir (İbn Hazm, III, 294; Kâdî İyâz, II, 1084-1085). **5.** Tekfir şartlarını belirlemekle yetinip insanları tekfir etmekten kaçınmak gerekir. Çünkü kişiyi tekfir edebilmek için onun kalbindeki inancı bilme zarureti vardır. Bu sebeple âlimler bir kâfiri müslüman kabul etme hususundaki yanılmayı bir müslümanı kâfir kabul etmekteki yanılığın da hafif bulmuştur (Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 251). 100 ihtimalden 99'u kişinin kâfirliğine, biri de Müslümanlığına imkân tanıyorsa onun müslüman olduğuna hükmedilmelidir (İbn Nüceym, V, 210; Ali el-Kârî, s. 162). **6.** Bilmeden bazı yanlış inançları benimseyen kimse tekfir edilemez, zira bilgisizlik mazeret kabul edilmiştir. Bundan dolayı müslümanın öncelikle insanı küfre düşüren inanç ve davranışları öğrenmesi dinî bir görev sayılmıştır (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 367).

Tekfir Konuları. 1. Tabiat felsefesi. Madenin yapısı ve özellikleri hakkında ileri sürülüp evrenin yaratılış ve işleyişinde ilâhî ilim, kudret ve iradeyi kabul etmeyen veya bunu ikinci derecede sayan görüşler. Buna göre evrenin kadîm ve yaratılmamış olduğuna inananlar küfre nisbet edilmiştir (Ebü'l-Kâsım el-Büstî, s. 105; Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 250; Kâdî İyâz, II, 1076). Ancak kelâm âlimlerinin çoğunluğu maddenin yapısına ve niteliklerine dair bilgilerin tekfir konusu sayılmayacağını kabul etmiştir. Her ne kadar Abdülkâhir el-Bağdâdî gibi kelâmcılar maddenin cevherlerle arazlardan meydana geldiğine ve arazların cevherlerde bilkuvve bulunduğu inananları tekfir etmişse de (*el-Farḳ*, s. 139) bu isabetli görülmemiştir. Zira maddenin yapısı ve özellikleri bilimsel bir konudur ve bu alandaki bilgiler sürekli gelişmektedir. **2. Ulûhiyyet.** Allah'ın varlığını, birliğini veya sıfatlarını inkâr eden kimsenin tekfir edileceği hususunda bütün kelâmcılar görüş birliği içindedir. İbn Cerîr et-Taberî, erken devir Eş'ariyye kelâmcıları ve Mu'tezile'den Ebü'l-Kâsım el-Büstî gibi âlimlerin Allah hakkında bilinmesi gereken hususları delillerine dayanarak bilmeyenlerin tekfir edileceğini ileri sürmüş, ancak âlimlerin çoğunluğu bunu isabetli bulmamıştır (İbn Fûrek, s. 150-152, 228; İbn Hazm, IV, 77). Kelâmcıların Allah hakkında tekfire konu teşkil ettiğinde birleştikleri inançlar şöylece sıralanabilir: Allah'a ortak koşmak, O'ndan başkasına tapmak veya dua etmek, Allah'tan başka bir varlık üzerine onu yaratılmışların üstünde bir konumda görerek yemin etmek, Allah'a

acz, eksiklik, ihtiyaç, zulüm, hikmetsizlik, ihanet ve yalan nisbet etmek, O'nun gaybı bilmediğini söylemek, Allah'ın yaratıklarına hulûl edip onlarla birleştiği görüşünü benimsemek ve O'nu yaratıklarına benzetmek, Allah'ın evrendeki varlık ve olayları ilmi ve iradesiyle takdir ettiğine inanmamak (Eş'arî, II, 447; Kādî Abdülcebbar, *Fazlû'l-İ'tizâl*, s. 151-152). Bunların dışında mezheplerin ileri sürdüğü bazı tâli hususlar tekfirle ilişkilendirilmemesi gereken meselelerdir. Selefiyye'nin Allah'ın zâtıyla arş üzerinde bulunduğu, Hz. Mûsâ ile arada bir hicab olmadan konuştuğuna ve ilâhî kelâmın ezeli olduğuna inanmayanları tekfir etmesi (Ahmed b. Hanbel, s. 68-69; Buhârî, s. 119-128; Dârimî, s. 346-356); Sünnî kelâmcıların Allah'ın zâtına zâit ezeli sıfatlarının mevcudiyetine, O'nun bir yerde ve yönde bulunmaktan münezzehten bulunduğu, insana ait fiilleri gerçekleşmesi sırasında doğrudan doğruya yaratmadığına ve Allah'ın âhirette müminlerce görüleceğine inanmayanları küfre nisbet etmesi (Nesefî, II, 629, 652, 675; İbn Ebû Şerîf, s. 322-325; İbn Nuceym, V, 202-203); Mu'tezile'nin Allah'ın zâtına zâit kadîm sıfatlarının varlığına, zâtıyla bir mekânda mevcudiyetine, âhirette bir mekânda görüleceğine, insana ait fiillerin yanı sıra kötülükleri de yarattığına ve Kur'an'ın mahlûk olmadığına inananları İslâm dışı sayması (Eş'arî, II, 464; Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-İhamse*, s. 233, 275, 277; Ebü'l-Kâsım el-Büstî, s. 114-124; İbn Hazm, II, 351; V, 76-78) bu tür örneklerdendir. **3. Nübüvvet.** Allah'ın, emirlerini tebliğ etmek üzere ilk olarak Hz. Âdem'i, son olarak Hz. Muhammed'i ve bu ikisi arasında sayıları bilinmeyen pek çok kişiyi peygamber seçip gönderdiğine inanmamak, nübüvveti kesinlikle sabit olan peygamberlerden bir kısmına inanırken diğerlerini benimsemek, onların ilâhî emirleri tebliğ ederken yalan söylediklerini veya peygamberlikleri sırasında kasten günah işlediklerini ileri sürmek, peygamberlerin yolundan gitmeye rıza göstermemek âlimler tarafından ittifakla tekfir edilme gerektiren davranışlar arasında zikredilmiştir. Selefiyye ve Kerrâmiyye mensupları peygamberlerin büyük günah işleyebileceğini söyleyenleri tekfir etmez (Yahyâ b. Hüseyin, *el-Cümle*, II, 313; Ebü'l-Kâsım el-Büstî, s. 84; İbn Hazm, IV, 11, 18, 57; V, 75, 94-95; Kādî İyâz, II, 1068-1070, 1098; Seffârî, *Levâmi'*, II, 263). Hz. Muhammed ile ilgili tekfir konuları da şunlardır: Onun getirdiği kesinlikle bilinen vahiyleri inkâr etmek, nübüvvetin onunla nihayete ermediğini, ken-

disinden sonra peygamber geldiğini veya geleceğini ileri sürmek, ona ulûhiyyet atfetmek, isrâya ve aynı mânada kullanılan mi'raca inanmamak, insanların en faziletlisi olduğunu kabul etmemek (Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, s. 293; Bağdâdî, s. 223; İbn Hazm, IV, 52-53; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrika*, s. 45-47; Nesefî, I, 296). **4. Âhiret.** Kıyametin vuku bulacağını, insanların diriltilecek dünyadaki inançlarıyla yaptıkları amel-lerden hesaba çekileceğini, bunun ardından cennete veya cehenneme konulacağını inkâr etmek ve bu inanca tamamen ters düşen tenâsühe inanmak ittifak edilen tekfir konularındandır (İbn Hazm, IV, 137; V, 65, 85; İbn Nuceym, V, 206; Ali el-Kârî, s. 195). Cennetle cehennem sona ereceğine, halen yaratılmış veya yaratılmamış olduğuna inananları tekfir etmek ilgili nasların farklı yorumlanmasından kaynaklanmıştır (Buhârî, s. 121-122; Bağdâdî, s. 150-151). **5. Kur'an-ı Kerîm.** Kur'an'ın tamamını veya bir kısmını inkâr etmek, onu Allah'ın kelâmı ve peygamberine verdiği mucizesi diye kabul etmemek, benzerinin oluşturulabileceğini ileri sürmek, içerdiği gayb haberlerinin yanı sıra va'd ve va'idlerine inanmamak, muhtevasını kusurlu bulmak, âyetlerini kasten değiştirmek yine âlimlerin tekfira yol açtığını söyledikleri hususlardandır (İbn Hazm, III, 13-14, 296; V, 63-64, 80, 93; Kādî İyâz, II, 1076-1077). Selefiyye'nin Kur'an'ın mahlûk olduğunu, Mu'tezile'nin ise mahlûk olmadığını savunanları tekfir etmesi ise isabetsiz bulunmuştur (İbn Kuteybe, s. 46-47; Eş'arî, II, 602; İbnü'l-Vezîr, s. 118-119). **6. Hadis ve sünnet.** Az sayıdaki mütevâtir hadisi ve fiilî tevâtürle sabit olan sünnetleri reddetmenin kişiyi tekfira sevkettiği konusunda âlimler ittifak etmiştir (İbnü'l-Vezîr, s. 387). Çünkü Hz. Peygamber'in sünneti onun İslâm anlayışını ve müslüman hayat tarzını temsil eder. Abdullah b. Mes'ûd sünneti terketmenin küfre yol açtığını söylemiş, ancak bunun tamamıyla sünnetten yüz çevirmek anlamına geldiği kabul edilmiştir (Dârimî, "Şalât", 46; Ressî, I, 127; Behnesâvî, s. 198). Bundan hareketle âlimlerin çoğunluğu bir problem taşımayan meşhur hadisleri reddedenleri de tekfir etmiştir. Âhâd hadislerin sübûtu zannî olduğundan bunları reddeden kimse tekfir edilmez. Selefiyye mensupları sahih âhâd hadisleri inkâr edenlerin tekfir edileceğine hükmetmişse de çoğunluk bunu isabetli görmemiştir (Ali el-Kârî, s. 166, 196; Keşmîrî, s. 67-68). **7. İcmâ.** Mu'tezilî kelâm âlimi Nazzâm'dan (ö. 231/845) itibaren icmâin din alanında kesin delil sa-

yılıp sayılmadığına ilişkin tartışmalar varsa da zarûrât-ı dîniyye konusunda icmâ bulunduğunda ittifak edilmiştir. Dinden olduğu kesinlikle bilinen inanç ve amel-leri inkâr edenlerin tekfir edileceği yolunda fikir birliği vardır. Beş vakit namazla onun kılınış şekli ve haccın edası bunun örneklerindedir. Ancak icmâa muhalefet edenlerin tekfir edilemeyeceğini ileri sürenler de vardır (Eş'arî, I, 142-143; Gazzâlî, *el-İk-tişâd*, s. 253-254; *Fayşalü't-tefrika*, s. 87-88). **8. Nasları te'vil etmek.** Ebû Hanîfe, Şâfiî, Mâtürîdî, Eş'arî, Süfyân es-Sevrî, Dâvûd ez-Zâhirî, Ebû Hâşim el-Cübbâi ve Zemaşerî gibi âlimlerin çoğunluğuna göre nasları usulüne uygun biçimde te'vil etmek tekfira konu teşkil etmez, çünkü te'vil bir anlama faaliyetidir. Te'vilden uzak durmaya çalışan Ahmed b. Hanbel'in de bazı nasları te'vil etmek mecburiyetinde kalması bunu kanıtlamaktadır. Ancak dinin ana ilkelerini ortadan kaldırmaya yönelik bâtnî te'villerin imanla bağdaşmadığı açıktır. İlmî te'vil usullerine uyulması halinde bazan hatalı da sayılsa âlimlerin yaptığı te'villerden ötürü tekfir edilmesi isabetli değildir. Aksi takdirde ashap dahil olmak üzere âlimlerin çoğunluğu bunun kapsamına girer (Eş'arî, I, 138-139; İbn Hazm, III, 291-301; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrika*, s. 63-88, 111-112, 251; Kādî İyâz, II, 1058-1059; İbnü'l-Vezîr, s. 395-396). Te'villerinden ötürü Mu'tezile kelâmcıların ilâhî sıfatlar konusunda Sünnîler'i, Sünnîlerin de Mu'tezile'yi, diğer mezhep mensuplarının da birbirlerini tekfir etmesinin bu genel kurala uymadığını belirtmek gerekir (Eş'arî, I, 152; Kādî İyâz, II, 1047-1062; İbnü'l-Vezîr, s. 376). **9. İslâm diniyle alay etmek.** Allah ile, peygamberlerle, Hz. Muhammed ile ve onun sünnetiyle diğer peygamberlerin sünnetleri, ilâhî kitaplar, melekler, âhiret, ibadetler gibi İslâm'ın temel hükümlerinden biriyle alay etmenin, hakarete bulunmanın veya bunlardan birini hafife almanın tekfir sebebi teşkil ettiği hususunda âlimler ittifak halindedir. Tebük Seferi esnasında müslümanların Bizanslılar'la savaşmasını alay konusu haline getiren münafıkların özür beyan etmelerine rağmen kâfirliklerine hükmedilmesi (et-Tevbe 9/66) bu meseleyle ilişkin bir delil kabul edilmiştir (İbn Hazm, III, 299; İbn Fûrek, s. 151; Kādî İyâz, II, 934, 975, 1101). Din âlimlerine kızmak veya kıyafetleriyle alay etmek gibi sübjektif değerlendirmelere açık olan bazı meseleler aynı kapsam içinde görülmüşse de bu fikir isabetli bulunmamıştır (İbn Ebû Şerîf, s. 313; Ali el-Kârî, s. 173-174). **10.**

TEKFİR

Haramları helâl, helâlleri haram saymak. Yapılması kesinlikle haram olan fiilleri helâl kabul etmenin veya yapılması helâl olan bir fiili haram saymanın tekfir konusu teşkil ettiğine dair âlimler arasında ittifak vardır. Çünkü bir şeyin helâl, haram veya farz kılınması Allah'a ait bir hükümdür ve imanın esası buna boyun eğmekten ibarettir. Ancak farz, haram veya mubah oluşu kesin delile dayanmayan fiiller bu kapsama girmez. Namazın kazâ edilemeyeceğini söyleyenlerin tekfir edilmesi buna dair örnekler arasında yer alır (*Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Ķur'ân*, II, 416-417; VII, 500; VIII, 208; Bağdâdî, s. 132-133, 153, 222). **11. Tevessül.** Ulûhiyyet niteliklerinden birini taşıdığına veya insanın hidayet ve dalâleti üzerinde tasarruf gücü olduğuna inanılan bir kimseyle Allah'a tevessülde bulunmak yahut dua ve niyazları buna sunmak şirk anlamına gelir. Ancak ulûhiyyet vasfı atfetmeden dualarını sadece Allah'a arz ederek sâlih kullarla tevessülde bulunmak tekfiriye konu teşkil etmez. Selefiyye'nin meşrû sınırlar içinde kalan tasavvuf ehlini bile tekfir etmesi aşırı bir tutum olarak görülmüştür. Zira bazı yanlış davranışları bulunsa da tasavvuf önderlerini putlarla, müridlerini de Câhiliye devri müşrikleriyle aynı konumda tutmak yanlış bir kıyastır. Mürid mürişidini Allah'a itaat eden sâlih bir kul olduğu düşüncesiyle sevmekte ve ona herhangi bir ulûhiyyet niteliği atfetmemektedir (Abdurrahman b. Hasan, s. 84, 149; Reşîd Rızâ, XI, 228-229; Behnesâvî, s. 134). **12. Sadece kâfirlere mahsus olan fiilleri işlemek.** Güneş, ay, yıldızlar, ateş, insan, hayvan gibi nesnelere veya puta tapmak, gayri müslimlere mahsus ibadetleri icra etmek, onlara ait dinî kıyafetleri giymek, kendilerine kâfir demekten kaçınmak, Allah'ın azabından emin olmak veya rahmetinden ümit kesmek küfür alâmetleri şeklinde değerlendirilmiştir. Dinî bir alâmet saymamak şartıyla gayri müslimlerce kullanılan elbiseleri giymeyi tekfir konusu yapanlar varsa da bunun yanlışlığı açıktır (Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 24; Kâdî İyâz, II, 1072-1073, 1080). **13. Küfür kelimelerini söylemek.** Bir müslümanın imanla bağdaşmayan küfür kelimelerini (elfâz-ı küfür) bilerek ve benimseyerek söylemesi başlıca tekfir konularından biri kabul edilmiştir. Ebû Hâşim el-Cübbâî gibi âlimler kasten küfür lafızlarını söyleyenlerin tekfir edilemeyeceğini ileri sürmüşse de bu görüş isabetli bulunmamıştır (İbn Hazm, III, 244-245). Küfür kelimelerinin hangi sözlerden ibaret olduğu hususu tartışmalı ve sübjektif unsurlar içermekle bir-

likte bu konuda Kur'an'da ve sahih sünnette belirlenen küfür lafızlarını esas almak gerekir; bunlar da dinden sayıldığı kesinlikle bilinen inanç ve davranışları iptal eden sözlerdir (*Mâtürîdî, Te'vilâtü'l-Ķur'ân*, III, 203; V, 334; İbn Teymiyye, s. 524, 554). **14. Büyük günah işlemek.** İslâm âlimlerinin çoğunluğu büyük günah işlemenin tekfiriye konu teşkil etmediği görüşünde birleşmişse de Hâriciler küçük günah işleyenleri bile tekfir etmiştir. Mu'tezile mensupları, tövbe etmediği takdirde büyük günah işleyenlerin âhirette kâfir muamelesi göreceğini ileri sürmüştür (*Cûzcânî, s. 28-31; Bağdâdî, s. 305; İbn Hazm, IV, 79*). Sünnî ve Şîî kelâmçılarına göre dinin emir ve yasaklarına uymamaktan kaynaklanan büyük günahlar sebebiyle müslümanlar tekfir edilemez (Ressî, I, 129; Eş'arî, I, 293; İbn Fûrek, s. 164, 189; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrikâ*, s. 113). Sünnîler arasında büyük günah işlemenin tekfiriye konu olan tek istisnası namaz kılmayı sürekli terketmektir. Ahmed b. Hanbel, Abdullah b. Mübârek, İshak b. Râhûye gibi Selefiyye mensupları konuyla ilgili bir rivayeti ve ashaba nisbet edilen bir görüşü delil kabul edip hiç namaz kılmayan kimseleri tekfir etmiştir (Reşîd Rızâ, X, 207-211). Ancak bu görüş diğer Sünnî âlimlerince isabetli görülmemiştir. Ebû'l-Muîn en-Neseffî'nin büyük günah işleyen Hâriciler'le Mu'tezile mensuplarını tekfir etmesi de (*Tebşirâtü'l-edille*, II, 791) Sünnîler'in tekfiriye ilişkin görüşleriyle bağdaşmaz. Büyük günah işleyenleri tekfir etme anlayışı naslarda günah sayılan fiiller için küfür, fîsk, nifak gibi kelimelerin kullanılmasından, ayrıca dinden çıkararak büyük küfürle günah işlemeyi ifade eden küçük küfür, mutlak nifak ve fîsk ile mukayyet nifak ve fîsk ayırımının yapılamamasından kaynaklanmıştır (Râgîb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kfr" md.; Yahyâ b. Hüseyin, *Kitâb fî Ma'rifetillâh*, II, 99; İbn Teymiyye, s. 30). **15. Ashaba dil uzatmak.** Ashap hakkında saygısız ifadeler kullanmak ve onları küfre nisbet etmek Sünnîler'e göre tekfir konusudur. Çünkü Kur'an ve Sünnet'i sonraki nesillere intikal ettiren ashabi tekfir etmek, İslâm dininin ana kaynaklarına güvenmeyi ortadan kaldıracığı gibi Allah'ın ashaptan razı olduğu gerçeğiyle de (et-Tevbe 9/100; el-Feth 48/18) bağdaşmaz (geniş bilgi için bk. Topaloğlu, s. 78-84). **16. Siyaset.** Hâriciler'in kendi siyasî düşünceleriyle ilâhî hükümler arasında bağ kurarak, verdikleri kararlara uymayan Ali b. Ebû Tâlib'in yanı sıra kendilerine muhalif bütün müslümanları tekfir etmesinin ardından İmâmiyye'ye bağ-

lı Şîiler'in meşrû halife olan Ali b. Ebû Tâlib'e karşı çıkanları ve Sünnîler'in haklarında icmâ bulunduğu için Hz. Ebû Bekir ile Ömer'in hilâfetini inkâr edenleri tekfir etmesinden itibaren siyasî meseleler tekfiriye konu teşkil etmeye başlamıştır (Ebû'l-Kâsım el-Büstî, s. 173; İbn Hazm, IV, 162; Ebû Ca'fer et-Tûsî, s. 358). Siyasete ilişkin tekfir, "Allah'ın indirdiği hükümlerle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir" meâlindeki âyet (el-Mâide 5/44) etrafında meydana gelmiştir. Başta İbn Abbas olmak üzere ashap çoğunluğunun görüşünü dikkate alan âlimler, bu âyetin yahudiler veya bütün Ehl-i kitap hakkında indirildiğini, müslümanlara teşmil edilse bile ilâhî hükümleri devlet yönetiminde uygulamayanların tekfirini değil, sadece günah işledikleri sonucunu yansıttığını kabul etmiştir. Ancak dinî hükümlerin uygulanmaması, dünyada ilâhî hidayeti reddedip müslümanca bir hayat tarzına karşı çıkılması şeklinde anlaşılırsa bunun tekfiri gerektirdiğinde şüphe yoktur. Müslümanca bir hayat sürmenin mümkün olmadığı yerlerde -ibadetler gibi dinî hükümler dışında- çoğunluğu âlimlerin ictihadına bırakılan dünyevî hükümleri uygulama yükümlülüğü yoktur, bu durumda suçlara verilen cezalar ictihad konusu haline gelir. Hanefî müctehidlerinin fâsid akidleri ve bazı âlimlerin faize dayalı alışverişi câiz görmesi bunun örnekleri arasında sayılır (İbn Kayyim el-Cevziyye, I, 364-365; Reşîd Rızâ, VI, 399-409). Esasen müeyyideye dayalı insanlar arası münasebetlerle ilgili ilâhî hükümlerin çok az olmasının sebebi siyaset, ekonomi, hukuk gibi dünyevî ilimlerin gelişmeye açık bulunması, bunların zamana ve mekâna göre değişiklik göstermesinden ötürüdür. İslâm'ın son ve mükemmel din vasfı taşıması da bunu gerektirmiş, işlenen suçlar için belirlenen bazı cezalar hafifletilmiş, bu da ilâhî rahmet olarak nitelendirilmiştir (el-Bakara 2/178). Hz. Peygamber'in dünya meseleleriyle ilgili fazla soru sorulmasından hoşlanmaması da muhtemelen böyle bir hikmete bağlıdır (Reşîd Rızâ, VII, 141). Bundan dolayı modern dönemde müslümanca bir hayat tarzına göre yaşamaya izin veren çağdaş siyasî rejim modellerini benimseyenlerle bu devletlerin yönetiminde görev alanların tekfir edilmesi isabetli görülmemiştir (Behnesâvî, s. 111-113; Sâmerrâî, s. 112-113; Ebû Zeyd, s. 81-82; Nâcîh İbrâhim, s. 170-178).

Müslüman olduğunu söyleyen, fakat tekfiri gerektiren inanç ve davranışları benimseyenlerin tekfir edilmemesi, Müslü-

manlığı kabul ettikten sonra küfür kelimesini söyleyenlerin küfre gireceğini (et-Tevbe 9/74) ve iman ettikten sonra küfre dönüp inkârlarında aşırı gidenlerin tövbelelerinin kabul edilmeyeceğini (en-Nisâ 4/137) bildiren Kur'an'daki hükümlerle bağdaşmadığı ve dinin yozlaşması sonucunu doğurduğu açıktır. Ancak tekfir kişi temelinde değil ilke temelinde yapılmalıdır. Bunun yanında Allah'a ve resulüne iman edip onları seven bir müslümanın, İslâm'ın inanca ve davranışlara ilişkin ilkelerinin ayrıntılarına konusunda yoruma bağlı şekilde farklı hükümleri benimsediği gerekçesiyle tekfir edilmesi, önemli dünyevî sonuçlar doğuran yanlış bir tutumdur. Zira müslüman iken kâfir olduğuna hükmedilen kişi ile müslümanlar arasındaki kardeşlik bağı sona erer; hakkında nikâh, miras, kesitiği hayvanın etinin yenmemesi, cenaze namazının kılınmaması vb. konularda yeni dinî durumlar ortaya çıkar (Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim*, s. 14; Bağdâdî, s. 222). Tekfirden asıl kabul edilen şey, Hz. Peygamber'i Allah'tan getirdiği kesinlikle bilinen vahiy konusunda açıkça yalanlamaktır. Vahyin doğru biçimde anlaşılması, İslâm'ın ana ilkelerine dair yöntem bilgisine ve nasları yorumlama birikimine sahip bulunmayı gerektirir. Bu da bir müslümanı tekfir etmenin kolay bir iş olmadığını kanıtlar. Tarihte ve günümüzde görüldüğü gibi bir müslümanı din anlayışında veya nasları yorumlamasındaki yanlışlarından dolayı tekfir etmek yerine İmam Şâfiî'nin belirttiği üzere hata ettiğini söylemek daha doğru bir yöntemdir (İbn Asâkir, s. 338). Zira küfür belli bir mezhebin görüşlerine muhalefet etmekle değil zarûrât-ı dîniyeye inanmamakla vuku bulur, bu da kişinin sadece Allah'ın bildiği iç dünyasına vâkıf olmayı gerektirir. Hz. Peygamber'in şahısları tekfirden sakındıran tutumu ve bu konudaki hadisleri dikkate alındığında, onun bazı sözleri söyleyenlerle bazı fiilleri işleyenlerin kâfir olacağına dair beyanlarının "dinden çıkarmayan küçük küfür" mânasına geldiği anlaşılır (İbn Asâkir, s. 405; Şerhu'l-Âkîdeti't-Taḥâviyye, s. 299-304; İbnü'l-Vezîr, s. 389-392, 399-404).

Kelâm ve fıkıh alanlarında tekfir konusunda yazılan eserlerden bazıları şunlardır: Mutahhar b. Abdurrahman, *Tekfirü's-Şî'a* (TSMK, Hazine, nr. 177); Celâledin ed-Devvânî, *Risâle fi'r-red 'alâ men kâle bi'tekfiri İbni'l-'Arabî* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 385); Şeyhülislâm Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi, *Risâle fi't-tekfîr* (Süleymaniye Ktp., Fâtiḥ, nr. 5342); Abdülganî en-Nablusî, *Risâle*

le fi't-tenfir mine't-tekfîr fi ḥaqqı men ḥarreme nikâha'l-müt'a (Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah Efendi, nr. 385); Yûsuf b. Cemâleddin el-Arabî, *Risâle fi tekfiri'r-Revâfîz* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2277); Halîl b. Hasan Aydınî, *Hâşiye 'alâ Risâleti tekfiri's-şâğâ'ir* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 1489); Süheyl Ünver, *Fârâbî ve İbn Sînâ'yı Tekfîr* (İstanbul 1938); Yûsuf el-Kardâvî, *Zâhîretü'l-ğulûv fi't-tekfîr* (Kahire 1985); Ebû Ahmed Muhammed Mahtûm, *et-Tekfîr farîza İslâmiyye* (baskı yeri yok, 1987); Azîz b. Abdullah ez-Zeyrülhamd, *İcmâ'u Ehli's-sünneti'n-Nebeviyye 'alâ tekfiri'l-Mu'aṭṭilati'l-Cehmiyye* (Riyad 1415); Muhammed b. Abdullah b. Ali el-Vüheybî, *Nevâküzü'l-îmânî'l-'itikâdiyye ve davâbiṭü't-tekfîr* (Riyad 1996); İshak b. Abdurrahman Âlû's-Şeyh, *Hükümü tekfiri'l-mu'ayyen ve'l-farḳ beyne kıyâmî'l-hüccce ve fehmi'l-hüccce* (Riyad 1409/1988); Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî, *Fitnetü't-tekfîr ve'l-hüküm bi-ğayri mâ enzelellâh* (Riyad 1417/1996); Muhammed b. Nâsir b. Ali el-Ureynî, *et-Taḥzîr mine't-teserru' fi't-tekfîr* (Riyad 1417/1996); Sâlih b. Fevzân b. Abdullah el-Fevzân, *Zâhîretü't-tebdî' ve't-tefsîk ve't-tekfîr ve davâbiṭuhâ* (Riyad 1417/1996); Sa'd b. Ali el-Kahtânî, *Kazıyyetü't-tekfîr beyne Ehli's-Sünne ve firaḳı'd-ḍalâl* (Riyad 1417/1996).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, II, 121; IV, 185-188; Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-müte'allim* (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz. *İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 11, 14, 24; a.mlf., *er-Risâle* (a.e. içinde), s. 69; Ahmed b. Hanbel, *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye ('Akâ'idü's-selef* içinde), s. 68-69, 90; Buhârî, *Ḥalku ef'âli'l-'ibâd* (a.e. içinde), s. 119-128; Ebû Dâvûd, *Mülḥak fi'l-Cehmiyye* (a.e. içinde), s. 104-111; İbn Kuteybe, *el-İḥtilâf fi'l-laḳ* (a.e. içinde), s. 243-247; Dârimî, *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* (a.e. içinde), s. 346-356, 361, 466; Ressî, *Uşûlü'l-'adl ve't-tevhîd* (nşr. Muhammed İmâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, I, 102-105, 127-129; Hâdî-İlelhak Yahyâ b. Hüseyin, *Kitâb fi Ma'rifetillâh mine'l-'adl ve't-tevhîd* (a.e. içinde), II, 99-101, 147; a.mlf., *el-Cümle* (a.e. içinde), II, 214, 313-315; İbn Şâzân en-Nisâbüri, *el-İzâh* (nşr. Celâleddin el-Hüseynî el-Urmevî), Tahran 1395, s. 6-7, 48, 57, 200, 289, 303-304, 476; Hayyât, *el-İntisâr*, s. 54-55, 63, 79, 102, 104, 114-115; Nevbahtî, *Firaku's-Şî'a* (nşr. M. Sâdik Âli Bahrülulûm), Necf 1355/1936, s. 13-17; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Sidki Cemîl el-Attâr), Beyrut 1415/1995, X, 260-261; a.mlf., *et-Tebsîr fi me'âlimi'd-dîn* (nşr. Ali b. Abdülazîz b. Ali eş-Şibl), Riyad 1415/2004, s. 124, 129, 151-152, 164; Ebû'l-Kâsım el-Belhî, *Zikrû'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid, *Fazlü'l-'izâl ve Ṭabakâtü'l-Mu'tezile* içinde), Tunus 1406/1986, s. 64, 115; Eş'arî, *Maḳâlât* (Ritter), I, 4-5, 17, 67, 86, 138-143, 152, 293; II, 447, 452, 464, 477, 602; Mâtürîdî, *Kitâbü't-*

Tevhîd (nşr. Bekir Topaloğlu – Muhammed Aruçi), Ankara 1423/2003, s. 293; a.mlf., *Te'vilâtü'l-Kur'ân* (nşr. Ahmet Vanlıoğlu), İstanbul 2005, II, 416-417; III (nşr. Mehmet Boynukalın), İstanbul 2005, s. 203; V (nşr. Ertuğrul Boynukalın), İstanbul 2006, s. 334; VII (nşr. Hatice Boynukalın), İstanbul 2006, s. 500; VIII (nşr. Halil İbrahim Kaçar), İstanbul 2006, s. 198-199, 208; IX (nşr. Murat Sülün), İstanbul 2007, s. 383-384; Atâ b. Ali el-Cüzcânî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber* (nşr. Züleyhâ Birinci, *Atâ b. Ali el-Cüzcânî'ye Göre Ebû Hanîfe'nin Kelâmî Görüşleri* içinde, yüksek lisans tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28-31; İbn Fûrek, *Mücerredü'l-Maḳâlât*, s. 150-152, 164, 189, 194, 228; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-ḥamse*, s. 233, 275-277, 624-625; a.mlf., *Fazlü'l-'izâl ve Ṭabakâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1406/1986, s. 143, 151-152, 160; a.mlf., *el-Muḥtaşar fi uşûli'd-dîn* (nşr. Muhammed İmâre, *Resâ'ilü'l-'adl ve't-tevhîd* içinde), Kahire 1971, I, 223, 233; Ebû'l-Kâsım el-Büstî, *el-Baḥş 'an edilleti'l-tekfîr ve't-tefsîk* (nşr. Hanefî Seyyid Abdullah), Kahire 1427/2006, tür.yer.; Abdülkâhir el-Baḳdâdî, *el-Farḳ beyne'l-firaḳ* (nşr. Muhammed Bedr), Kahire, ts. (Matbaatü'l-maârif), s. 19-27, 63-64, 184-194; ayrıca bk. tür.yer.; İbn Hazm, *el-Faḣl* (Umeyre), II, 271-274; ayrıca bk. tür.yer.; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-İktisâd fimâ yete'allaku bi'l-'itikâd*, Necf 1399/1979, s. 227, 358-359, 461-462; Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-'itikâd* (nşr. İbrahim Ağâh Çubukçu – Hüseyin Atay), Ankara 1962, s. 246-254; a.mlf., *Fayşalü't-tefrika* (nşr. Riyâd Mustafa el-Abdullah), Dimaşk 1986, s. 39-92, 95-97, 111-112, 113, 251; Neseîfî, *Teşvîrâtü'l-edille* (Salamé), tür.yer.; Kâdî İyâz, *eş-Şîfâ*, II, 934-935, 975-1101; İbn Asâkir, *Tebyinü kezibi'l-müfterî*, s. 149, 151, 160, 338-350, 401-409; Fahreddin er-Râzî, *'itikâdât* (Neşşâr), s. 76-81; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *eş-Şarimü'l-meslûl* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1398/1978, s. 3-41, 54-57, 69-70, 102, 115, 248-249, 368, 512, 521-524, 554; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikin*, Kahire 1403/1983, I, 338-339, 364-365, 367, 371-393; Şerhu'l-'Akîdeti't-Taḥâviyye, s. 141, 143, 209, 295-313, 345, 388; İbnü'l-Vezîr, *İşârü'l-ḥaḳ 'ale'l-ḥalk*, Beyrut 1403/1983, s. 112, 118-119, 123, 128, 156, 223, 366-414; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 30-31, 38, 121, 139; Bikâî, *Tenbîhü'l-ğabî ilâ tekfiri İbni'l-'Arabî* (nşr. Abdurrahman el-Vekîl), Riyad 1415, s. 12-30, 113-175, 225-228; Kestelî, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-'Akâ'id* [baskı yeri ve tarihi yok], s. 142, 174; Kemâleddin İbn Ebû Şerîf, *el-Müsâmere*, Kahire 1307, s. 49, 214, 231, 311-325; İbn Nüceym, *el-Baḥrû'r-râ'ik* (nşr. Zekeriyâ Umeyrât), Beyrut 1418/1997, V, 201-212; Taşköprizâde, *el-Me'âlim fi 'ilmi'l-kerâm*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2149, vr. 140; Ali el-Kârî, *Mineḥu'r-razvî'ezher fi şerhi'l-Fıkhî'l-ekber*, Kahire 1375/1955, s. 149-155, 162-196; Seffârîni, *Levâmi'u'l-enuvâri'l-behiyye*, Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İslâmiyye), II, 263, 276-284; a.mlf., *eż-Zehâ'ir li-şerhi Manzûmeti'l-kebâ'ir* (nşr. Velîd b. Muhammed b. Abdullah el-Alî), Beyrut 1422/2001, s. 326, 331; a.mlf., *Ğizâ'ü'l-elbâb şerhu Manzûmeti'l-âdâb* (nşr. M. Abdülazîz el-Hâlidî), Beyrut 1417/1996, II, 199; a.mlf., *el-Buḥûrû'z-zâhiriye fi kulûmi'l-âhire* (nşr. M. İbrâhim Şelebî Şumân), Mektevât 1428/2007, II, 276, 284; Abdurrahman b. Hasan, *Fethu'l-mecîd şerhu Kitâbi't-Tevhîd*, Riyad, ts. (Mektebetü'r-Riyâdî'l-hadîse), s. 84, 149, 183; Siddîk Hasan Han, *Fethu'l-beyân fi maḳâşidi'l-Kur'ân* (nşr. Abdullah b. İb-

TEKFİR

râhim el-Ensârî), Beyrut 1412/1992, III, 283-284; Reşid Rızâ, *Tefsîrü'l-menâr*, tür.yer.; Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1982, s. 75-90, 187-214; Sâlim Ali el-Behnesâvî, *el-Hüküm ve kazıyyetü tekfirü'l-müslimîn*, Küveyt 1985, tür.yer.; Nu'mân Abdürrezzâk es-Sâmerrâî, *et-Tekfir*, Beyrut 1986, tür.yer.; Keşmirî, *İkfârü'l-mülhîdîn fi zarûriyyâtü'd-dîn*, Gucerât 1988, s. 15-23, 56-57, 64, 67-69, 72, 82-84, 112-113; Abdülfettâh Şâhin, *Zâhîretü't-tekfir*, Kahire 1991, s. 4-5; Mahmûd Sâlim Ubeydât, *Kazıyyetü'l-îmân ve'l-tekfir fi ârâ'i'l-fırakü'l-müslimîn*, Amman 1417/1996, tür.yer.; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *et-Tekfir fi zemeni't-tekfir*, Kahire 1995, s. 81-82; İmâm Abdullah, *el-Havâric*, Kahire 2002, s. 11-34; Nâcîh İbrâhîm Abdullah – Ali Muhammed eş-Şerîf, *Hürmetü'l-gulûv fi'd-dîn ve tekfirü'l-müslimîn*, Kahire 2002, tür.yer.; Bekir Topaloğlu, *Emâli Şerhi*, İstanbul 2008, s. 78-84; Hüseyin Atvân, "el-Mürçî'e fi Hôrâsân", *MMLAÜr.*, sy. 28-29 (1985), s. 55-66.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

TEKİN, Şinasi

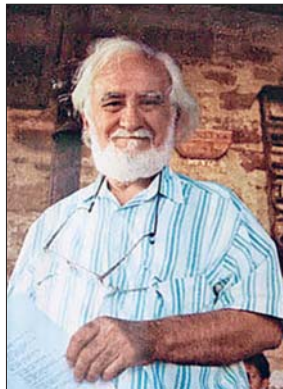
(1933-2004)

Türkolog.

28 Eylül 1933 tarihinde Balıkesir'in Dursunbey ilçesine bağlı Karagözköyü'nde doğdu. 1950'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde başladığı öğrenimini beşinci dönemden itibaren Almanya'da sürdürdü. Burada önce Münster, ardından Hamburg üniversitelerinde eğitim gördü; Franz Taeschner ve Annemarie von Gabain gibi türkologların öğrencisi oldu. 1955 yılından başlayarak Mainz İlimler Akademisi'ndeki Uygurca yazmaların kataloglanması çalışmalarına katıldı. Doktorasını Gabain'in yanında Eski Uygur Türkçesi üzerine yaptı (1958). Daha sonra Türkiye'ye döndü. Bir süre Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde çalıştı; ardından Mehmet Kaplan'la birlikte gittiği, yeni açılan Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde asistan olarak görevlendirildi (1959). 1961'de doçent, 1964'te profesör oldu. Bu yıllarda araştırmalarını Eski Uygur Türkçesi metinlerine ve bu metinlerdeki Budist kültürene yöneltti. Aldığı davet üzerine 1965 yılından itibaren Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü'nde görev aldı. Burada ders verme ve bilimsel araştırma faaliyetlerinin yanı sıra Sources of Oriental Languages and Literatures serisini yayımlamaya başladı. Bu seride birçoğu Türkçe olan pek çok kaynak metin ve araştırma yayımlandı. 1976'da uzun süre mesai arkadaşlığı yaptığı Gönül Alpay ile evlendi. 1977'de *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları [TUBA]* dergisini önce Fahir İz'le birlikte, daha son-

ra Gönül Alpay'ın katkılarıyla çıkardı. Koç ve Uludağ üniversitelerinin iş birliğiyle Harvard Üniversitesi'nde bir Osmanlıca yaz okulu açtı. Bu program gereğince 1997'den itibaren her yıl Ayvalık'ın Cunda adasında lisans üstü öğrencilerine Osmanlıca ve Türk kültürü dersleri verdi. 16 Eylül 2004'te ölen Şinasi Tekin, İstanbul Edirnekapı Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Şinasi Tekin, Eski Türkçe ve Uygur dönemiyle ilgili metinler, tıpkıbasımlar yayımlamış, ayrıca makalelerinde bu dönemin Türk dili ve kültürü üzerinde durmuştur. Türk dilini ve kültürünü bütüncül anlayışla ele alan bir yaklaşıma sahipti. Eski Türkçe dönemi metinleri kadar diğer tarihî dönemlere ait metin ve sorunlar da onun ilgi alanına girmiş, kuruculuğunu ve editörlüğünü yaptığı seride Türk dili ve kültürünün temel metinlerinin bilimsel edisyonlarının yayımlanmasına imkân sağlamıştır. *Divânü lügâti't-Türk*, *Dânişmendnâme*, *Battalnâme*, *Bâbürnâme* gibi metinler bunlar arasındadır. Şinasi Tekin'in, Harvard Üniversitesi'nde yine kurucusu ve editörü olduğu Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları Serisi'nden çıkardığı tıpkıbasımlar onun Anadolu ve Osmanlı sahası metinleri ve kültürüyle ilgisini göstermektedir. 1989-1994 yılları arasında *Tarih ve Toplum* dergisinde "İştikakçının Köşesi" başlığı altında yayımlanan etimolojik incelemeleri ilgiyle takip edilmiştir. Ele aldığı kelime ve kavramların hem dil bilgisi hem de sosyokültürel süreçler içinde gelişmelerini geniş bilgi birikimiyle ortaya koyan bu denemeler daha sonra kitap haline getirilmiştir. *Journal of Turkish Studies* dergisi otuz yıla yakın bir süre Tekin'in editörlüğünde yayımlanmış, yüzlerce makale, kitap tanıtımı ve eleştiri bu dergide Türkçe olarak yazılmıştır. Şinasi Tekin, bu dergi ve yayım serisi aracılığıyla Türkçe'yi Batı dünyasında Türkoloji'nin yayın dillerinden biri haline getirmiştir. Ayrıca *Türk Dili Araştırmaları*

Şinasi
Tekin

Yıllığı Belleten, Atatürk Üniversitesi Yıllığı, *Türk Kültürü*, *Türk Yurdu* ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*'nde makaleleri çıkmıştır.

Eserleri. 1. *Uygurca Metinler I: Ku-anşı İm Pusu (Ses İşiten İlah) Vap Hua Ki Atlıg Nom Çeçeki Sudur (Saddharmapuñdarika)* (Erzurum 1960). 2. *The Vigur Translation of Sthiramati's Commentary on the Vasubandhu's Abhidharmakośaśātra* (New York 1970). V. yüzyılda yaşayan Hintli filozof Vasubandhu'nun *Abhidharmakośo* adlı eseri içinde bulunan, Hintli Budist keşişi Sthiramati'nin yazdığı tefsirin Uygurca çevirisidir. 3. *Menâhicü'l-inşâ*. Tekin'in, Yahyâ b. Mehmed el-Kâtib'in XV. yüzyılda kaleme aldığı, en eski Osmanlıca inşâ kitabı kabul edilen eser üzerine yaptığı doktora çalışması olup metin, sözlük ve eserin tıpkıbasımından meydana gelmiştir (Cambridge 1971). 4. *Willi Bang Kaup: Berlindeki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları* (Erzurum 1980). Bu tercüme Türkiye'de Türkoloji çalışmalarına önemli katkı sağlamıştır. 5. *Uygurca Metinler II: Maytrisimit: Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma. Uygurca İptidâi Bir Dram: Burkancılığın Vaibhâşika Tarikatine Ait Bir Eserin Uygurcası* (Ankara 1976). Türkiye'de yayımlanmış Eski Uygurca metinleri kapsayan kitap filolojik yöntemi ve açıklamaları ile örnek eser niteliği taşır. 1980'de Almanca olarak Berlin'de de basılmıştır. 6. *Die Kapitel über die Bewusstseinslehre im uigurischen Goldglanzsütra (IX und X.)* (Wiesbaden 1971). Doktora tezinin kısaltılmış edisyonudur. 7. *Budhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit* (Wiesbaden 1980). 8. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki (Bağdat Köşkü, nr. 304) nüshasının tıpkıbasımı olup seyahatnâmenin birinci cildir (Gönül Alpay ile birlikte, Cambridge 1989). 9. *Eski Türklerde Yazı, Kitap ve Kağıt Damgaları* (İstanbul 1993). 1992'de İstanbul Üniversitesi'nde verdiği üç konferansın genişletilmiş şeklidir. 10. *İştikakçının Köşesi: Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler* (İstanbul 2001). Bu yazılarda kelimeler Türk kültür hayatının seyri içinde yaşayan, değişen ve ölen birimler şeklinde ele alınmış, kültürler ve diller arasındaki alışverişler göz önüne serilmiştir. 11. *Osmanlıca El Kitabı* (I-II, Cambridge 2002). Osmanlıca yaz okulu için kaleme alınmıştır. Eserde farklı konularda, farklı dönemlere ait değişik yazı